

VĚRA NAŇKOVÁ

KOSTEL SV. VORŠILY V PRAZE

K problematice české barokní architektury kolem roku 1700

Kostel sv. Voršily v Praze na Národní třídě vzbuzuje čas od času živý zájem historiků umění, zabývajících se barokní architekturou. Jindy naopak zůstává nepovšimnut a pomíjejí ho i některé souborné práce.¹ Jde však o objekt uměleckohistoricky mimořádně atraktivní, který dobou vzniku a způsobem ztvárnění stojí na předělu mezi architekturou raného a vrcholného baroka: něco dovršuje, něčím — a to převažuje — začíná novou, pokročilejší epochu.

Určení časového průběhu stavby se zdá být bez problémů, i když se v literatuře vyskytují údaje dosti odlišné. Z nejspolehlivějších a také nejúplnějších zjištění ze stavební historie, shromážděných v pasportu Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů², uvádíme tyto údaje: 7. prosince 1698 bylo za představené kláštera M. Markéty Františky začato s přípravou staveniště, tj. především s bouráním starých zdí, a celou zimu byl přivážen kámen na stavbu kostela. 4. dubna 1699 byl položen základní kámen v přítomnosti Marka Antonia Canevala. Plán kostela, který se zachoval a který je podepsán představenou Markétou Františkou a M. A. Canevalem (obr. 3), pochází s největší pravděpodobností nejpозději z počátku roku 1699, z doby

¹ Z významnější literatury o stavbě: Hammerschmid J. F. 1723: *Prodromus Gloriam Pragensem*... Pragae, s. 350, 351. — Ekert F. 1884: *Posvátná místa král. hl. města Prahy II.* Praha, s. 98. — Mádl K. B. 1923: *Marc Antonio Canevale*. Památky archeologické 33, s. 105 n. — Machálková H. 1951: *Marco Antonio Canevale*. [Disertační práce.] Praha — UKFF. — Franz H. G. 1962: *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen*. Leipzig, s. 85—86. — Holanová E. — Pavlík M. — Rulc O. 1968 (?): *Kostel sv. Voršily — Praha 2. Stavebně historický průzkum*. SÚRPMO Praha. — Jirka A. 1971: *Zur Problematik der Zentralbauten Mährens im 18. Jahrhundert*. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university F 14—15, s. 262, pozn. 21. — Jirka A. 1972: *J. B. Mathey und einige Fragen der böhmischen Architektur um 1700*. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university F 16, s. 152—153. — Mencl V. 1973: *Smysl české barokní architektury*. Umění 21, s. 210. — Naňková V. 1976: *Na okraj dvou článků o barokní architektuře v Čechách*. Umění 24, s. 125, 127 n., 141, pozn. 51—53, s. 142, pozn. 85, 90. — Franz H. G. 1985: *Dientzenhofer und „Hausstätter“*. *Kirchenbaumeister in Bayern und Böhmen*. München—Zürich, s. 58, 59, 104.

² Holanová E. 1968 (?), l. c., s. 5 n., 16.

před zahájením vlastních stavebních prací.³ Další představená voršilek M. Marie Clara položila znovu základní kámen 24. září 1702 do novostavby již téměř hotového kostela za oltář. Také při této slavnosti byl přítomný M. A. Canevale. K tomuto datu se vztahuje i nápis ve štítu budovy AEDIFICATUM MDCCII. Kostel byl vysvěcen 6. července 1704. O intenzitě stavebních prací svědčí chronogram v nadpraží portálu s letopočtem 1701, i to, že se v kostele konaly bohoslužby u oltáře sv. Anny už od roku 1702.⁴

Stavba kostela proběhla tedy mezi léty 1699—1704 a jejím stavitelem byl Marco Antonio Canevale (1652—1711), někdy — ne tak zcela neoprávněně — považovaný i za autora návrhu.⁵ A. Jirka připisuje návrh voršilského kostela Janu Blažejí Santinimu.⁶ Nově se kostelem v souvislosti s nálezem plánu kostela sv. Klimenta na Starém Městě a kresby portálu malostranského gymnasia zabýval H. G. Franz a nadhodil možnost autorství Kryštofa Dienzenhofera.⁷ Řada autorů, mezi nimi i O. Stefan, o autorství M. A. Canevala pochybují a považují ho pouze za provádějícího stavitele, nicméně otázku projektanství neřeší. Ani v tomto příspěvku se nezamýšlíme obírat autorským problémem, nýbrž chceme si povšimnout charakteristických znaků stavby, především jejího půdorysného a prostorového typu a způsobu zaklenutí.

Kostel sv. Voršily je jednodlní stavba s presbytářem a kůrem; obdélná loď sestává ze dvou širších obdélných okosených polí, spojených užším a o něco kratším obdélným polem. K lodi se připojuje na východní straně odsazený užší obdélníkový presbytář, na západní straně pak obdobný prostor vyplněný dvoupatrovou kruchtou. Loď je zaklenuta dvěma mohutnými plackovými klenbami, mezi nimiž je užší pás valené klenby s lunetami (obr. 4). Presbytář má obdobnou plackovou klenbu, prostory kruch jsou klenuty valené s lunetami. Vysoko vyklenuté placky dosedají na okosené přízední pilíře s aparátem pilastrů a s kladím, obíhajícím celým prostorem (obr. 5).

Jak poznamenává M. Pavlík, jde o řešení starší, guariniovské, jež pilíře neosamostatňuje a v němž probíhající kladí vše svazuje a zároveň odděluje klenební sféru od stěny kostela.⁸ Naproti tomu V. Mencl považoval kostel sv. Voršily za nový typ podélné, silně centralizované síně, tedy za tvar plný vnitřní dynamiky a vývojově tvárný pro rozpor, který v sobě nese. Soudil, že klenby

³ Plán kostela sv. Voršily je dnes uložen ve Státním ústředním archívu v Praze, Ř. voršilky, kt. 17. Plán na papíře 358 × 468 mm je rýsován tuší, vybarven světlou zhnědlou rumělkou s konturami obtaženými barevně výrazněji. Zeď přiléhající na západní straně je položena žlutě. Plán byl zřejmě dokladem ke smlouvě o stavbě kostela, jak svědčí podpisy představené Margaretha Francisca Oberin vlevo dole a Maio Antonio Canevale vpravo dole. Na zadní straně je mladší záznam Plan von unserer H. Ursula Kirche N 74. Plán byl v padesátých letech uložen v pamětní knize kláštera *Chronik des Ursulinenklosters in Prag II*. Kronika pochází až z doby po roce 1884 a čerpá, jak uvádí E. Holanová, ze starých diářů a dokladů, které se nedochovaly. Barokní plán kostela sv. Voršily nebyl dosud zveřejněn, přesto, že ho měli v rukou H. Machálková a O. J. Blažiček. Fotografie plánu je jednou z příloh pasportu SÚRPMO o kostele sv. Voršily.

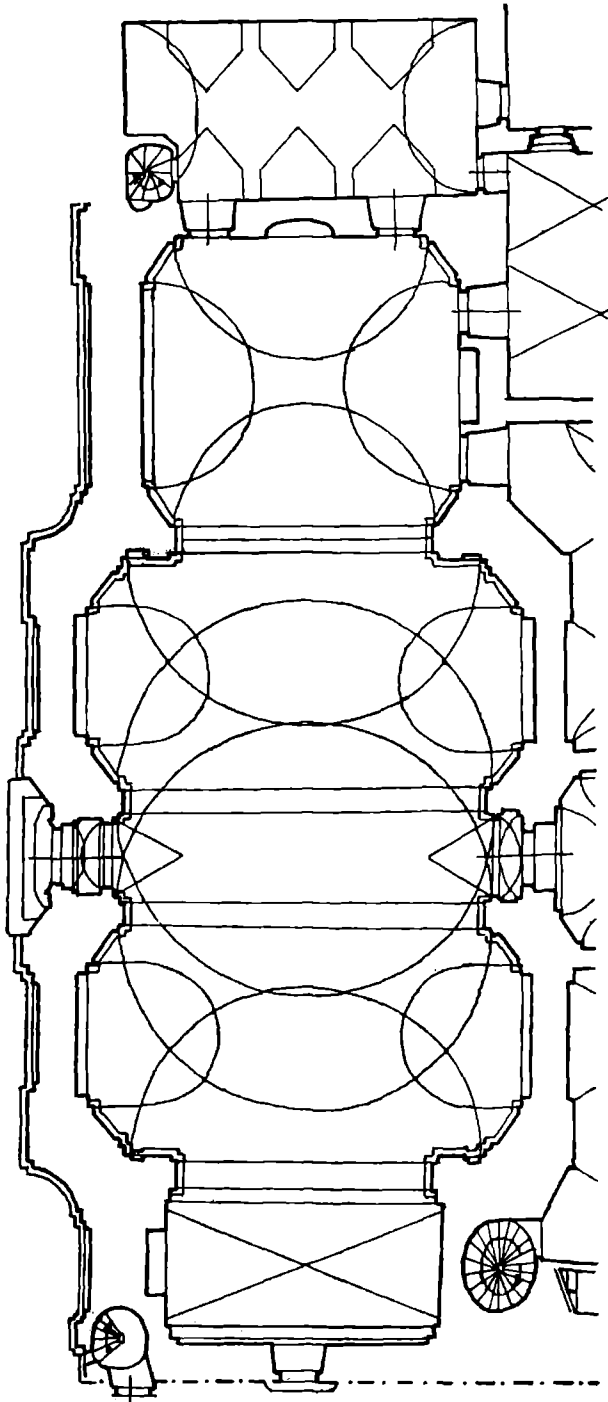
⁴ Štuková i malířská výzdoba probíhala v následujících letech. Roku 1707 dokončil malíř Jan Jakub Steinfeld výmalbu kleneb. Hlavní oltář byl pořízen v letech 1707—09. V letech 1883—84 byla provedena pronikavá úprava kostela architektem A. V. Barvitiem, kterou vedl stavitel A. Baum.

⁵ Machálková H. 1951, l. c. — Naňková V. 1976, s. 125.

⁶ Jirka A. 1971, s. 262, pozn. 21. — Jirka A. 1972, l. c.

⁷ Franz, H. G. 1985, l. c.

⁸ Pavlík M. 1968 (?), l. c., *Architektonický rozbor*, s. 46.

III. Praha. Kostel sv. Voršily, půdorys.

— ačkoli se jim ještě tektonický systém stěn nepřizpůsobuje — míří už svými výběhy do diagonál.⁹ Nejnověji pak H. G. Franz nazývá tento typ kostela „rytmisierete Wandpfeilerhalle“,¹⁰ a to na základě toho, že střední, vsunuté užší pole lodi má odlišné členění pilastry, nikou a vchody. Od tohoto typu pak odvozuje další, pokročilejší kostelní architektonické koncepce.

Zde si chceme nejdříve povšimnout, co předcházelo ve vývoji české architektury takto rytmizovanému a centralizovanému prostoru lodi, jde-li o náhle se vyskytnuvší prostorovou koncepci, nebo zda toto uspořádání bylo připraveno již během 17. století.

Při pozornějším pohledu na sakrální architekturu 17. věku v Čechách zjistíme, že snaha o rytmizaci a centralizaci podélného prostoru lodi nebo celého kostelního interiéru s odlišným členěním střední příčné osy se objevuje poměrně časně a je dosahována různými prostředky. Snad nejstarším příkladem je loď někdejšího kostela augustiniánů v Táboře, vysvěceného po delší době stavby roku 1662. Obdélná loď sestává ze tří obdélných travé, z nichž první a třetí má boční nehluboké oltářní kaple, zaklenuté křížovou hřebínkovou klenbou. Nemálo užší střední pole, oddělené valenými pasy, má dnes v připojeném bočním, valeně zaklenutém prostoru na jedné straně rokokovou oratoř, na straně protilehlé boční vchod do kostela. Prostor kostela doplňuje obdélné pole kruchty a odsazený presbytář na půdorysu příčného obdélníka.¹¹

Casově nejbližším dalším příkladem těchto tendencí je nevelký jezuitský kostel v Tuchoměřicích u Prahy z let 1667—69, patrně od Giovanniho Domenika Orsiho. K obdélné lodi o dvou travé se na jedné straně připojuje užší odsazený prostor presbytáře, na protilehlé straně obdélný prostor kruchty. Výrazné přízvední pilíře, ve střední ose lodi širší, jsou členěny pilastry a úseky kladí a navzájem spojeny podélnými valenými pasy; na pilíře dosedá valená klenba s lunetami, se dvěma pasy ve středu.¹²

Do roku 1672 vročil J. Morávek Orsiho velmi pozoruhodný neprovedený návrh na jezuitskou rezidenci ve Staré Boleslavi, jejíž kostel přejímá v menším měřítku půdorys a prostor voršilského kostela v Praze. Loď zde tvoří dvě obdélná travé s bočními oltářními kaplemi, svírajícími užší pole obdélné; k lodi se připojuje na jedné straně menší prostor presbytáře nad obdélníkem, na straně protilehlé obdobný prostor kruchty. Je zde patrná silná snaha jak o rytmizaci, tak o centralizaci podélného prostoru. Tento dojem je zdůrazněn ještě členicím aparátem a odlišnými klenbami — v širších polích lodi valenými s lunetami, v užších valenými. V příčné ose lodi je situován boční vchod; a také vnější boční fasáda lodi je zřetelně rytmizována, přičemž je navíc členěním odlišena střední osa.¹³

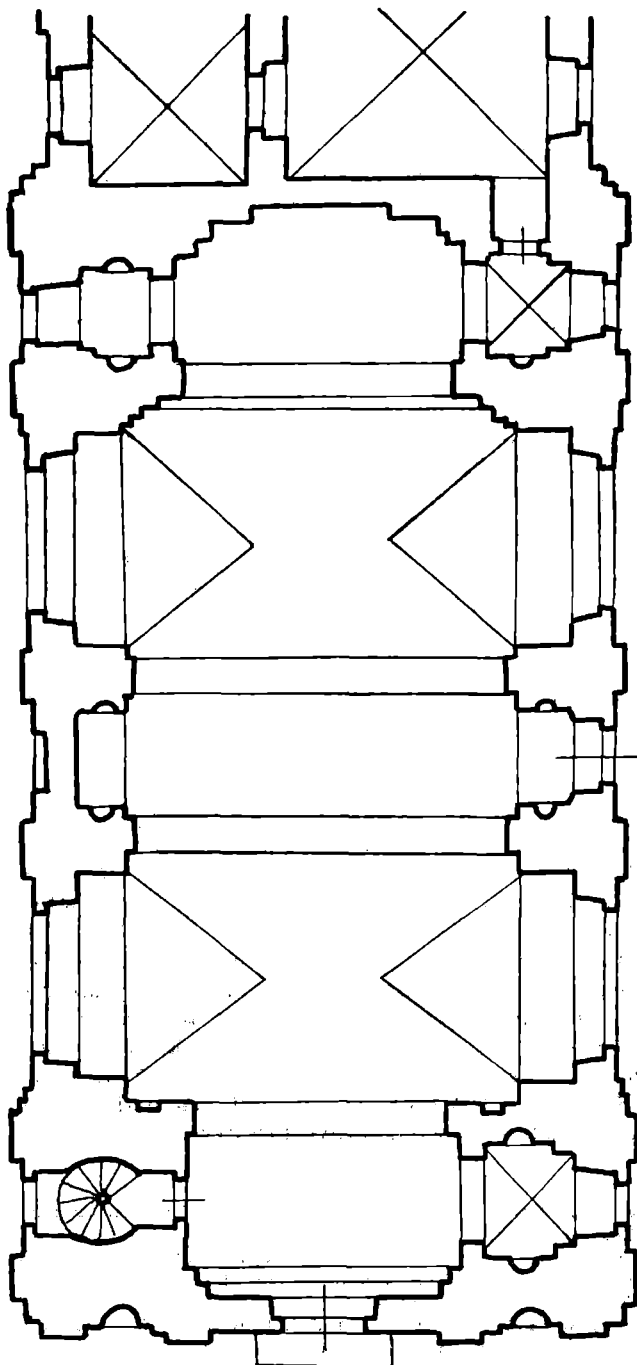
⁹ M e n c l V. 1973, s. 211.

¹⁰ Franz H. G. 1985, s. 58, 104.

¹¹ Thir K. 1902: *Staré domy a rodiny tábořské*. Tábor, s. 203 n. — Wagner V. 1924: *Tábor*. Praha, VI—VIII. — C i k h a r t R. 1937: *Pět set let města Tábora*. In: Příloha jihočeského sborníku historického 10, s. 31.

¹² Schusterová M. 1958: *Giovanni Domenico Orsi*. [Diplomová práce.] Praha—UKFF, s. 50 n. — Š m i l a u e r o v á E. 1970: *Ze stavebních dějin zámku Tuchoměřice*. In: Střeodočeský sborník historický 5, s. 93 n.

¹³ Morávek J. 1958: *Stavba jezuitské koleje ve Staré Boleslavi*. Umění 6, s. 397 n.; plány na s. 399, 401. — Ačkoli jsem prošla všechny archiválie Morávkem uváděné, nepodařilo se mně nalézt plány, které Morávek publikoval. Zveřejňují proto jen půdorys kostela, který z ne zcela zřetelného vyobrazení zjednodušeně překreslila J. Lencová.

IV. Stará Boleslav. Kostel jezuitské koleje, návrh půdorysu.

Obdobnou snahu o rytmizování stěny kostelní lodi nacházíme také u kostela v Dolánkách (1674—76). Zde se střídají úseky stěny flankované pilastry s vy- lamujícím se architrávem a vlysem a předstupující průběžnou římsou a úseky stěn s mělkými bočními kaplemi. Tomuto uspořádání odpovídá i členění valené klenby s lunetami a zdvojenými pasy. Navíc je zde větší šířka a architektonic- kými a zdobnými prostředky zdůrazněna střední partie lodi. Snaha o rytmizaci a centralizování obdélného prostoru je zde obdobná jako v neuskutečněném návrhu pro Starou Boleslav.¹⁴

Konečně i jeden z méně náročných návrhů na kostel křížovníků v Praze, nejpravděpodobněji z roku 1679, upoutá prostorem lodi o dvou obdélných polích s výraznými pilíři a bočními kaplemi. Valená klenba s lunetami je ve střední ose opět předělena užším polem valené klenby, rámovaným dvěma valenými pasy.¹⁵

Z několika příkladů — zejména z návrhu pro Starou Boleslav — jsme se přesvědčili, že svým způsobem mimořádná a vývojově progresivní osnova kos- tela sv. Voršily má v Čechách předchůdce v koncepci půdorysu i prostoru, byť provedením a měřítkem skromnější. Rovněž způsob členění okosené strany přízedních pilířů v interiéru kostela sv. Voršily vždy dvěma pravouhlými vpad- lými poli s nikou mezi nimi, který se vyskytuje v Praze i v kostele sv. Kli- menta, je staršího data. Sahá patrně až k Sebastianu Serliovi; my jen připo- meňme například členění zkoseného nároží věže jezuitské koleje v Kutné Hoře v návrhu od Giovanniho Domenika Orsiho.

Převratným činem v interiéru voršilského kostela jsou ony vysoce vyklenuté plackové klenby nad velkým prostorem, vybihající navíc z vlastní odsazené a pročleněné soklové partie. Pro ně nenacházíme v té době předchůdce ani v Čechách, ani — možná z neznalosti — v sousedních zemích. Patrně tu zapů- sobil klenební útvar v podobě dvojice vysoko vyklenutých placek nad čtverco- vými poli v podélné lodi jezuitského kostela San Fedele v Miláně (obr. 6), pocházejícího v návrhu od Pellegrina Tibaldiho.¹⁶ R. Bösel sledoval ve své studii¹⁷ vliv tohoto významného kostela na další sakrální architekturu a dospěl k poznatku, že trval až hluboko do 18. století. V případě pražské stavby počítá- me jen s inspirací jeho zaklenutím; v souladu s tendencemi mladšího období se tak ovšem děje pokročilejším způsobem, a to nad odlišným půdorysem lodi.

Význam kostela sv. Voršily je tedy nemalý. Patří k nejdůležitějším kostelním stavbám kolem roku 1700 a jeho půdorysná a prostorová koncepce i klenební soustava, posunující zřetelně další vývoj české barokní architektury, jsou před- zvěstí pokročilejší „radikálně barokní“ skupiny kostelů. Ne bez zajímavosti je také zjištění, že již roku 1704 dominikáni v Ústí nad Labem zvolili za vzor při znovuvybudování vlastního kostela právě pražský kostel voršilek; stavba byla

¹⁴ Naňková V. 1976: *Barokní stavba v Dolánkách*. In: Kulturní měsíčník litoměřického okresu 12, s. 129 n.

¹⁵ Sádlo V. 1935: *Kostel sv. Františka u křížovníků na Starém městě Pražském*. In: Ročenka Kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1934, s. 44 n. I. návrh na stavbu kos- tela Křížovníků v Praze I, text na s. 50.

¹⁶ Základní kámen položen 28. 6. 1569. — Bösel R. 1984: *Die Nachfolgebauten von S. Fedele in Mailand*. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 37, s. 67 n. — Naňková V. 1976, s. 128—9.

¹⁷ Bösel R. 1984, l. c.

nicméně provedena Oktaviem Broggiem až ve třicátých letech 18. století.¹⁸ Vliv kostela sv. Voršily shledáváme konečně i v půdorysu o mnoho mladšího kostela voršilek v rakouském Linci.¹⁹

DIE ST. URSULA-KIRCHE IN PRAG

Der Artikel befaßt sich mit der St. Ursula-Kirche in Prag (1699—1704) und zwar vorwiegend mit ihrer Raumdisposition und fortgeschrittenem Gewölbesystem. Die Kirche gehört zu den bedeutendsten Objekten in Böhmen in der Zeit um 1700. Die Raumdisposition leitet die Autorin aus dem einheimischen Bauwesen der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts ab; bei einigen Kirchen kann man ähnliches Bestreben nach der Zentralisierung und Rhythmisierung des Kirchenraumes verfolgen. Für das interessante Gewölbe im Kirchenschiff — zwei ausgedehnte Hängekuppeln mit mittlerem Tonnengewölbejoch — findet die Autorin weder in der böhmischen Architektur, noch in dem Bauwesen der Nachbarländer ein Vorbild. Sie versucht den Impuls und das Vorbild bei der bekannten Mailänder Kirche S. Fedele von Pellegrino Tibaldi zu finden.

Übersetzt von V. N.

¹⁸ Král K. 1970: *Vlastivědné aktuality*. Ústí nad Labem, prosinec 1970.

¹⁹ Grimschitz B. 1960: *Johann Michael Prunner*. 2. vyd. Wien—München, s. 130.

